

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

e-ISSN: 2687-4148

Aralık / December | 2023/9/2

İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINDA GEÇEN SAYI VE İSTATİSTİKLERİN OTANTİKLİĞİ ÜZERİNE 1: FÜTÛHÂT SAVAŞLARI ÖRNEĞİ

*On the Authenticity of Numbers and Statistics in Islamic Historical Sources: Sample of the
Islamic Conquests*

VEYSİ TURUN

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana
Bilim Dalı, Hakkâri, Türkiye
Assist. Prof., Hakkari University of Hakkari, Faculty of Theology, Department of Islamic
History and Arts, Hakkari, Türkiye
veysiturun@hakkari.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0873-6771

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 14.09.2023
Kabul Tarihi | Accepted: 25.11.2023
Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite as

Turun, Veysi. "İslam Tarihi Kaynaklarında Geçen Sayı ve İstatistiklerin Otantikliği Üzerine 1: Fütûhât Savaşları Örneği". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* (Aralık 2023) 9/2, 271-288. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.07>

Turun, Veysi. "On the Authenticity of Numbers and Statistics in Islamic Historical Sources: Sample of the Islamic Conquests". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* (December 2023) 9/2, 271-288. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.07>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.
The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY- NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Lisansının hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License.

İslâm Tarihi Kaynaklarında Geçen Sayı ve İstatistiklerin Otantikliği Üzerine 1: Fütûhât Savaşları Örneği

Öz

İlk dönem İslâm tarihi kaynaklarında şehirlerin nüfusu, orduların asker sayısı, savaşlarda öldürülen veya esir edilen askerlere ilişkin istatistikler ve ele geçirilen ganimetlerin miktarı hususunda genellikle abartılı sayı ve istatistiklere yer verilmiştir. Bazı coğrafi bölgelerden alınan vergi veya cizye miktarına ilişkin mübalağaların yanında veba hastalığı, sel, deprem, kuraklık ve kıtlık gibi doğal afetlerin sebebiyet verdiği maddi kayıplar noktasında da dönemin demografik ve sosyo-ekonomik yapısı ile uyumlu olmayan yüksek rakamlar kendisine yer bulabilmektedir. Benzer mübalağalı rakamlar, bazı halife, sultan veya zengin şahsiyetlerin sahip olduğu köle ve cariye sayısına ilişkin olarak da mevcuttur. Bu makalede, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşen Suriye ve İran-Irak fetihlerindeki Müslüman, Bizans ve Sâsânî ordularına dair verilen rakam, sayı ve istatistikler tahlil ve tenkit edilmektedir. Klasik İslâm tarihi kaynaklarında, özellikle Bizans ve Sâsânî ordularındaki asker sayısı olduğundan çok daha kalabalık gösterilmiştir. Aynı şekilde savaşlarda düşmandan öldürülen veya esir edilen askerlere ilişkin rakamlar da abartılmıştır. Elinizdeki bu çalışmanın ana hedefi, fetihlerde, düşman ordularının Müslüman ordularından onlarca kat kalabalık olmadığını ilmî bir şekilde ortaya koymaktır. Araştırmamızın ikinci temel hedefi ise İslâm tarihi kaynaklarında, düşmandan öldürüldüğü iddia edilen asker sayısının abartılı olduğu hususuna bilimsel açıdan işaret etmektir. Makalemizin temel hedeflerinden biri de bazı çevrelerce iddia edildiği gibi, İslâmî fütûhâtın, “kanlı” ve “acımasız” olmadığını bilimsel bir tarzda savunmaktır. Düşman ordularındaki asker sayısı ve öldürülen kişilere ait rakamların, kaynaklarda belirtilenden çok daha az olduğu görüldüğünde, İslâmî fetihlerin daha barışçıl bir zeminde gerçekleştiği kendiliğinden anlaşılacaktır. Okuyucunun sağlıklı bir kanaate varması amacıyla, öncelikle klasik İslâm tarihi kaynaklarının Suriye ve İran-Irak fetihlerinde yapılan savaşlar çerçevesinde naklettikleri rakamlar olduğu gibi aktarılmıştır. Ayrıca karşılaştırma yapılmasına imkân tanınması açısından, aynı dönemin fetihlerini anlatan Hıristiyan ve Mecûsî kaynaklara -imkânlar dâhilinde- müracaat edilmiştir. Keza, Bizans ve Sâsânî tarihi üzerinde uzmanlaşmış modern tarihçilerin de araştırmalarından yararlanılmıştır. Klasik kaynakların fetihler bağlamında naklettiği rakamlar tahlil, tenkit ve mukayese yöntemleri kullanılarak irdelenmiştir. Sadece İslâm tarihi kaynaklarındaki bilgiler esas alındığında, Suriye-Filistin fetihleri sırasında her bir savaşta ortalama 100-200 bin kişiden oluşan Bizans ordusundaki asker sayısı, toplamda 500-600 bin kişiye ulaşmaktadır. Keza, önemli savaşlara 150-200 bin kişi ile katıldığı iddia edilen İran ordusunun fetihler boyunca askere aldığı asker sayısının 500-600 bini geçmesi gerekmektedir. Aynı kaynaklara göre Müslümanlar, Suriye ve Irak-İran cephelerinin her birinde 25-40 bin kişi olmak üzere her iki cephede yaklaşık 50-80 bin kişilik askeri güç ile fetihlere katılmışlardır. Yine kaynaklara göre her iki cephede düşmandan öldürülen asker sayısı bir milyonu aşmaktadır. Ancak ilgili dönemi anlatan bütün kaynaklar sağlıklı bir okumaya tabi tutulduğunda hem düşman ordusundaki asker sayısının hem de düşmandan öldürüldüğü iddia edilen kişi sayısının fazlasıyla abartıldığı görülecektir. Aynı şekilde aslında Müslümanlarında azımsanmayacak bir askeri güç ile kalabalık bir şekilde fetih hareketlerine giriştikleri anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Klasik Kaynaklar, Rakam, İstatistik, Ordu, Savaş, Fetihler.

On The Authenticity of Numbers and Statistics in Islamic Historical Sources: Sample of the Islamic Conquests

Abstract

Early Islamic historical sources included exaggerated numbers, figures and statistics on city populations, soldier counts in armies, statistics on casualties or prisoners in wars, and the amount of booty. In addition to exaggerations of tax and jizya from some geographical regions, there were also high figures on material losses caused by natural disasters such as plague, flood, earthquake, drought and famine not compatible with the demographic and socio-economic structure of the period. Similar exaggerated figures also exist about slave counts and concubines owned by some caliphs, sultans, or the rich. In this article, the figures, numbers and statistics given about the Muslim, Byzantine and Sassanid armies in the Syrian and Iranian-Iraqi conquests taking place during Hulefâ-yi Râşidîn period were examined and criticized. Classical Islamic historical sources show the number of soldiers, especially in the Byzantine and Sassanid armies, to be much larger. Similarly, the statistics on soldiers killed or captured by the enemy in wars are too high to correspond to the facts. This study mainly aims to reveal that the enemy armies, outnumbering the Muslim Arab armies, were not tens of times more numerous; secondly, to reveal that the number of soldiers allegedly killed by the enemy is greatly exaggerated in Islamic historical sources; also, to discuss that Islamic conquests were

not “bloody” and “cruel,” as some circles claim. Considering soldier count in enemy armies and casualties are much less than in the sources, it will be understood that the Islamic conquests took place on a more peaceful ground. For a healthy opinion, firstly, the figures of classical Islamic historical sources about Syrian wars and the Iranian-Iraqi conquests were quoted as they were. In addition, Christian and Magi sources describing the same conquests were consulted—within the limits of the possibilities—to allow for comparisons. Likewise, studies of modern historians specializing in Byzantine and Sassanid history were also used. The figures provided by classical sources on these conquests were examined using analysis, criticism and comparison methods. Based on the information in Islamic historical sources, it can be seen that the number of soldiers in the Byzantine army, consisting of 100-200 thousand people on average in each war during the Syrian-Palestinian conquests, reached 500-600 thousand people in total. Likewise, the number of Iranian army recruits, allegedly participating important battles with 150-200 thousand people, exceeds 500-600 thousand during the conquests. In the same sources, the Muslims participated in the conquests with a military force of about 50-80 thousand people, 25-40 thousand people in each of the Syrian and Iraqi-Iranian fronts. Again, according to sources, the number of soldiers killed on both fronts exceeds one million. However, sources overestimating the crowds of enemy armies have greatly exaggerated the number of people allegedly killed by them. However, when all sources describing the relevant period are subjected to a sound reading, it will be seen that both the number of soldiers in the enemy army and the number of people claimed to have been killed by the enemy are greatly exaggerated. Likewise, it will be understood that Muslims actually attempted conquest movements in large numbers with a considerable military force.

Keywords: History of Islam, Classical Sources, Figures, Statistics, Army, War, Conquests.

Giriş

Tarih kaynaklarında yer alan istatistikleri tashih etmenin en makul yöntemi, verilen rakamları, ait olduğu dönemin nüfus kayıtları ve malî bilançoları ile mukayese etmekten geçmektedir. Antik Mısır, Roma ve Akdeniz Medeniyetlerinde nüfus sayımına ışık tutacak arazi tahrir defterlerini tutma geleneği vardı. Hatta İsrailoğulları da nüfus sayımı yapmaktaydılar.¹ Müslümanlar da Hz. Peygamber’in (as) Medine döneminde ilk nüfus sayımını yapmışlardır.² Ancak bu önemli uygulama, maalesef sonraki dönemler için bir devlet geleneği haline gelememiştir. Hz. Ömer’in kurduğu divan teşkilatı, hazine gelir-giderleri (devlet bütçesi) ile dönemin Müslüman savaşçı sayısını tespit etmek için³ önemli bir referans kaynağıdır. Aynı şekilde İslâm devletleri döneminde giderek kurumsallaşan Divan teşkilatının verileri⁴ ilgili dönemlerin demografik ve ekonomik yapısına ilişkin önemli bilgiler içermesine rağmen, Osmanlı devleti hariç bu divan kayıtlarının tutulduğu defterlerin günümüze gelmemesi,⁵ bizleri önemli bir bilgi kaynağından mahrum bırakmakta ve tarih araştırmacısının işini zorlaştırmaktadır.

Dünya nüfusuna ilişkin ilk ilmî çalışmalar 18. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Bu açıdan demografi/nüfus biliminin filizlenmesi henüz çok yenidir. 19. asırda ilk nüvelerini gördüğümüz nüfus sayımının, 20. yüzyılın ortasından itibaren hız kazandığı görülmektedir.⁶ Dolayısıyla Ma’sûmî’nin de işaret ettiği gibi, nüfus sayımı esasen modern çağa ait bir uygulamadır. Özellikle İslâm’ın ilk dönemlerinde kapsayıcı nüfus sayımları yapılmadığından elimizde o döneme ilişkin güvenilir istatistikler de bulunmamaktadır.⁷

İslâm tarihinin ilk çağlarına ait demografik ve ekonomik göstergelerine dair sağlam tarihî malzemenin elimizde olmayışının, bizleri tarih kaynaklarında yer alan sayı ve istatistikî bilgileri kritik etmekten alıkoymaması gerektiği hususu izahtan varestedir. Bir tarihçi, elindeki malzemeyi iç ve dış

¹Muhammed Tayyib Okıç, “İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi* 7 (1958-1959), 11.

²Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 1/183; Okıç, “Nüfus”, 15.

³Muhammed b. Cerir et-Taberî. *Tarihü’r-Rüsûl ve’l-Mülûk* (Beyrut: Daru’t-Turâs, 1387), 3/614-615; Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Umem ve Te’âkibu’l-Himem*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrût: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 2003), 1/262-263.

⁴Geniş bilgi için bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/377-387.

⁵Okıç, “Nüfus”, 11-12.

⁶Levent Aksu, “Dünya’da ve Türkiye’de Nüfus Analizleri”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (Eylül 2011), 220, 255; Hüseyin Saraç, *Nüfus Politikaları ve İlahi Dinlerdeki Uygulama* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 22-23, 37.

⁷Muhsin Ma’sûmî, “Teemmülî Ber Durustî ve Dikkat-ı Âmâr ve Erkâm-ı Mevcûd Der Menâbi’-ı Tarih-i İslâm”, *Faslnâme-yi İlmî-yi Pejûhî-yi Tarih Nigârî ve Tarih Nigârî* 2/78 (Yaz 1388), 126.

tenkide tabi tutarak konu hakkında bir yargıya varabilir. Tarihçinin aktardığı bilgi Kur'an'a, Hadislere, akla ve tarihsel verilere arz edilmek suretiyle kritik edilebilir.⁸ Kuşkusuz olayın geçtiği bölgenin iklimine, coğrafi, ekonomik ve demografik yapısına ilişkin veriler de bizlere tarihî hadiseyi sağlıklı bir zeminde değerlendirme imkânı tanıyacaktır.

Çalışmamızda, makalenin sınırlılığı göz önünde bulundurularak, klasik kaynakların Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihlerine ilişkin zikrettiği orduların asker sayısı, savaşlarda öldürülen veya esir edilen kişi sayıları tetkik ve tenkit edilecektir. Bunu yapmamızdaki temel gerekçe ise fetihlerin "kılıçların gölgesinde" gerçekleştiği, "aşırı şiddet" içerdiği, "maddî saiklerin", "dinî-manevî hedef ve gayelerin önüne geçtiği" şeklindeki yanlış algıyı tashih etmektir.⁹

Araştırmada, kaynaklarda zikredilen rakamların tarihî hakikatlerle ne kadar örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Kitaplarda geçen abartılı rakamların, tarih araştırmacısını hatalı sonuçlara, bu sonuçların da onu ve okuyucuyu yanlış algı ve kanaatlere ulaştırdığı görüldüğünde araştırmamızın önemi daha da artmaktadır. Keza, Masûmî'nin de işaret ettiği gibi müelliflerin aktardıkları rakam, sayı ve istatistikleri hangi kaynaktan ve nasıl elde ettikleri bilgisini bizlere bildirmediği ve bu bilgilerin o dönemin gerçekleriyle örtüşmediği mülahaza edildiğinde olay başka bir veçhe kazanmaktadır. Bu makalede tarih kaynaklarında verilen sayı ve istatistiki bilgiler, yine tarih kaynaklarında geçen bazı bulgu ve karinelerle mukayese edilerek, onları akıl, tarihî gerçekler, coğrafi, ekonomik ve demografik hakikatlerle karşılaştırmak suretiyle bazı hususlarda verilen sayı, bilanço ve istatistiklerin çok mübalağalı olduğunu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Kaynaklarda Suriye Fetihleri Bağlamında Zikredilen Sayılar

Hız. Peygamber dönemindeki Mûte Savaşı (8/629) ile Suriye ve Filistin fetihleri sırasında Bizans ile yapılan Ecnâdeyn (13/634), Fihl (13/635) ve Yermük (15/636) Savaşlarında Bizans ordusundaki asker sayısı, öldürülen veya esir edilen düşman sayısı hakkında verilen abartılı rakamlar, İslam tarihi kaynaklarında yer alan mübalağalı sayıların birinci örnek olayı olarak incelenecektir. Kaynaklarda söz konusu savaşlara ilişkin serdedilen sayısal rakamlar verildikten sonra bu istatistiklerin otantikliği hakkındaki analizlerimiz, değerlendirme bölümünde yer alacaktır.

Kaynaklarda Mûte Savaşı'nda Müslüman ordusunun 3 bin; Bizans ordusunun ise Heraklius'un ordusundan 100 bin ve Suriye'deki Hıristiyan Arap kabilelerinden 100 bin olmak üzere 200 bin kişiden müteşekkil olduğu belirtilmektedir.¹⁰ Vâkıdî ise Bizans ordusunun 100 bin kişilik olduğunu rivayet etmektedir.¹¹ Buna göre, düşmanların kalabalık oluşu karşısında yeniden durum değerlendirmesi yapan Müslümanlar, neticede onlarla savaşmaya karar vermiştir. Meydana gelen savaşta ilk üç komutanını kaybeden Müslümanlar, Hâlid b. Velîd'in komutayı ele alması üzerine taktik manevralar yaparak geri çekilmiş ve ordu güvenli bir şekilde Medine'ye ulaştırılmıştır.¹² Bu savaşta Müslümanların 8¹³ veya 12 şehit¹⁴ verdiğini belirten kaynaklar, düşmanın kayıpları konusunda herhangi bir bilgi vermemektedirler.

Klasik kaynaklar, Ecnâdeyn Savaşı'nda da Bizans ordusunu olduğundan çok daha kalabalık göstermişlerdir. Onlara göre bu savaşta Bizanslılar 80 bin,¹⁵ 90 bin¹⁶ veya "yaklaşık" 100 bin¹⁷ kişidir. 30

⁸Ali Arslan, "Tarih ve Hadis İlimlerinde Tenkit Usulleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Ocak 2015), 57-58.

⁹Geniş bilgi için bkz. Veysi Turun, *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2023). Araştırmaya konu ettiğimiz Seküler-milliyetçi İranlılar tamamen İslâm tarihi kaynaklarını referans alarak aşırı şiddet içeren fetihlerin ganimet elde etmek ve Araplara yeni bir yurt bulma hedefiyle gerçekleştirildiği iddiasında bulunmaktadırlar. Bunun temel nedenlerinden biri de kaynaklarda geçen birçok bilginin tenkit süzgecinde geçirilmeden doğru kabul edilmesidir.

¹⁰Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyârî, *Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sika (Mısır: Mustafa el-Bâyî Yayınları, 1955), 2/373; Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968), 2/128-130; et-Taberî, *Tarih*, 3/36-41; Ali b. Muhammed b. İbnu'l-Esîr eş-Şeybânî, *el-Kâmil Fî't-Târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1997) 2/112; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 4/241-242.

¹¹Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 2/760.

¹²Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/ 259-265; İbn Hişam, *es-Sîre*, 2/275, 282; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/128-130.

¹³Vâkıdî, *Meğâzî*, 2/769.

¹⁴İbn Hişam, *Sîre*, 2/275, 288-389; İbn Kesîr, *Bidâye*, 4/259.

¹⁵Ahmed b. Ali el-Kûfî İbn A'sem, *el-Futûh*, Farçaya çev. Muhammed b. Ahmed el-Herevî (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1392), 59, 69.

bin¹⁸ veya “bir rivayete göre” 20 bin kişi olan Müslümanlar,¹⁹ düşmandan 3 bin²⁰ veya 50 bin kişiyi öldürmüş, buna karşın sadece 450 şehit vermişlerdir.²¹ Bizanslıların “çok kalabalık” olduğunu belirten diğer kaynaklar ise düşmanın sayısı ve kayıpları konusunda net rakamlar vermemektedirler.

Kapsamı ve sonuçları itibariyle Ecnâdeyn ve Yermük'ten küçük olmasına rağmen Fihl Savaşı ile ilgili de mübalağalı sayılar verilmektedir. Kaynaklara göre, Fihl Savaşı'nda Bizans ordusu 30-40 bin²² 50 bin veya 60 bin askerden oluşmaktadır.²³ Bizanslılar bu savaşta “yaklaşık” 10 bin,²⁴ veya 11 bin kayıp verirken, 20 bin kişilik Müslüman ordusu sadece 17 şehit vermiştir.²⁵ Keza Bizanslıların 80 bin kayıp verdiğini belirten bazı kaynaklar ise onlardan “çok az kişinin” kurtulduğunu belirtmektedirler.²⁶

Suriye ve Filistin'i kalıcı olarak Müslüman Arapların yurdu haline getiren Yermük Savaşı bağlamında verilen abartılı rakamlar ise çok daha dikkat çekicidir. İslâm tarihi kaynakları Yermük Savaşı'na katılan Bizanslıların sayısını “yaklaşık” 200 bin,²⁷ 200 bini “aşkın”,²⁸ 240 bin,²⁹ 300 bin³⁰ ve 400 bin³¹ kişi olarak vermektedirler. Mübalağalı rakamları bir adım öteye taşıyan Vâkıdî'ye göre ise Bizans ordusu 600 bin, 700 bin, 860 bin hatta bir milyon kişiden müteşekkil idi.³² Aynı kaynaklar Yermük Savaşı'na katılan Müslümanların sayısını 24 bin,³³ 30 bin,³⁴ 32 bin,³⁵ 35 bin,³⁶ 36 bin,³⁷ 40 bin,³⁸ 36-40 bin³⁹ ve 43 bin kişi⁴⁰ olarak göstermektedirler.

Kureys'ten birkaç kişinin şehit edildiği Yermük Savaşı'nda, Ensâr'ın kayıp vermediği zikredilmektedir.⁴¹ Keza kaynaklarda, Müslümanların 3 bin⁴² veya 4 bin⁴³ kayıp verdiği bilgisi yer almaktadır. Bizanslılardan öldürüldüğü iddia edilen kişi sayısına dair verilen sayılar ise çok daha yüksektir. Düşmandan “yaklaşık” 70 bin,⁴⁴ 100 bin ölü, 100 bin esir ve 100 bin boğulan olmak üzere toplam 300 bin,⁴⁵ “yaklaşık” 105 bin ölü, 40 bin veya 100 bin kişinin esir edilmesi gibi rakamlar zikredilmektedir.⁴⁶ Uçurumdan düşen 80 bin ve kılıçla öldürülen 70 bin olmak üzere toplam 150 bin,⁴⁷ Uçurumdan 80 bin, kılıçla 50 bin olmak üzere 130 bin⁴⁸ veya savaşta öldürülenler hariç 120 bin kişi

¹⁶Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Futûhu's-Şâm* (Beyrût: Daru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 1/44, 60-61.

¹⁷Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 116.

¹⁸İbn A'sem, *Futûh*, 59, 69.

¹⁹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/31

²⁰Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah el-Ezdî, *Futûhu's-Şam* (Kalkuta: Baptist Mission, 1854), 79-80.

²¹Vâkıdî, *Futûhu's-Şâm*, 1/44, 60-61.

²²İbn A'sem, *Futûh*, 90.

²³Ezdî, *Futûh*, 97, 115.

²⁴Belâzûrî, *Futûh*, 118.

²⁵İbn A'sem, *Futûh*, 90-91.

²⁶Taberî, *Tarih*, 3/443; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/270; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/54.

²⁷Belâzûrî, *Futûh*, 112, 136-137;

²⁸Taberî, *Tarih*, 3/402; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/255. (Taberî başka bir yerde 100 bin rakamını vermektedir. bkz. Taberî, *Tarih*, 3/570).

²⁹Taberî, *Tarih*, 3/394; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/255; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/7.

³⁰Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Basrî. *Tarihu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1397), 130; Ezdî, *Futûh*, 134.

³¹İbn A'sem, *Futûh*, 125, 140; Ezdî, *Futûh*, 160; Mutahhir b. Tahir el-Makdîsî, *el-Bed' ve't-Tarih* (Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Dîniyye, ts.), 5/184. (İbn Kesîr başka bir yerde Müslümanları 24 bin, Bizanslıları ise 120 bin olarak göstermektedir. bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/5).

³²Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 1/150, 166.

³³Belâzûrî, *Futûh*, 112, 136-137.

³⁴Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 1/159; Ezdî, *Futûh*, 185.

³⁵Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 1/201.

³⁶Makdîsî, *Tarih*, 5/185

³⁷Taberî, *Tarih*, 3/395;

³⁸Taberî, *Tarih*, 3/394;

³⁹İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/255; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/7.

⁴⁰İbn A'sem, *Futûh*, 127,

⁴¹Halife, *Tarih*, 130; Taberî, *Tarih*, 3/418.

⁴²Taberî, *Tarih*, 3/402; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 258; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/14.

⁴³Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 215-216; İbn A'sem *Futûh*, 147.

⁴⁴Belâzûrî, *Futûh*, 137; Taberî, *Tarih*, 3/572.

⁴⁵Vâkıdî, *Futûh*, 1/216

⁴⁶Vâkıdî, *Futûhu's-Şam*, 215-216; İbn A'sem *Futûh*, 147

⁴⁷Makdîsî, *Tarih*, 5/184-185.

⁴⁸Ezdî, *Futûh*, 207, 210

uçurumdan düşmek suretiyle öldürülmüştür.⁴⁹ Bazı kaynaklar ise düşmandan “büyük bir topluluğun” etkisiz hale getirildiğini belirtmesine rağmen herhangi bir rakam zikretmemektedirler.⁵⁰

Kuşkusuz Filistin sahil kenti Kayseriya'nın fethi bağlamında zikredilen rakamlarda da aşırı bir mübalağa görülmektedir. Bu savaşa 80 bin kişi ile katılan Bizanslılar,⁵¹ 80 bin⁵² veya 100 bin⁵³ kayıp vermişlerdir. Ancak Ezdî'ye göre bu savaşta Bizanslılardan sadece bin⁵⁴ veya “yaklaşık” 5 bin kişi öldürülmüştür.⁵⁵

2. Kaynakların Irak-İran Fetihleri Bağlamında Verdiği Sayılar

Irak-İran fetihlerinin, Hz. Ebubekir'in hilafeti döneminde Hâlid b. Velîd'in komutasında ve Hz. Ömer döneminde Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın genel komutasında gerçekleşen fetihler olmak üzere iki bölümde incelenmesi uygun görülmüştür.

2.1. Hâlid b. Velîd Komutasında Gerçekleşen Irak-İran Fetihleri

Klasik İslâm tarihi kaynaklarında geçen veriler herhangi bir kritiğe tabi tutulmadan sahih kabul edildiğinde, Hâlid b. Velîd'in Irak fetihlerinin “çok kanlı” geçtiği ve “aşırı şiddet içerdiği” sonucuna varılabilir. Ancak ileriki değerlendirmelerimizde görüleceği üzere “aşırı abartı” içeren bu rakamların doğru olması mümkün değildir.

Irak fütûhâtının başlangıcında suda boğulanlar hariç Übülle'de Sâsânîlerden 4 bin kişinin öldürüldüğünü belirten kaynaklar,⁵⁶ Mezar Savaşı'nda da ırmağa atlayan bütün İranlıların boğulduğunu iddia ederek bu savaşta 30 bin kişinin öldürüldüğünü iddia etmektedirler.⁵⁷ Bunlara göre, çok kan aktığı için bölgedeki ırmağa “Nehru'd-Dem” ismini veren Ulleys Savaşı'nda ise 80 bin kişilik Sâsânî ordusundan 70 bin kişi öldürülmüştür.⁵⁸ Keza kaynaklar, Zâtu's-Selâsil Savaşı'nda esir edilen İranlıların akşama kadar “durmadan” öldürüldüğünü,⁵⁹ Enbâr'daki “Zâtu'l-'Uyûn” Savaşı'nda ise bin kişinin gözlerinin oklarla köreltildiğini belirtmektedirler.⁶⁰ Aynı şekilde Sinî Savaşı'nda 30 bin İranlı öldürülürken,⁶¹ hemen akabinde meydana gelen Vellece Savaşı'nda Sâsânîlerden “çok sayıda kişi”,⁶² Nemarik'te de “önemli sayıda İranlı” öldürülmüştür.⁶³ Kaynaklar Dûmetülcendel'de kaleye sığınan bütün düşmanların Hâlid'in emriyle öldürüldüğünü,⁶⁴ Husayd ve Hanafis Savaşları'nda da İranlılardan “büyük bir topluluğun” öldürüldüğünü,⁶⁵ Dimaşk kuşatmasında surlarda ele geçirilen bütün Bizanslıların öldürüldüğünü,⁶⁶ keza Hâlid'in Irak-Suriye sınırındaki el-Firâd Savaşı'nda 100 bin kişiyi öldürdüğünü iddia etmektedirler.⁶⁷ Yine Hâlid, Suriye cephesindeyken Irak'ta meydana gelen Cisir savaşında (13/635) Müslümanlar, 80 bin kişilik Sâsânî kuvvetlerine karşı 5 bin kişi ile savaşmış,⁶⁸ 4 bin kayıp veren Müslümanlar, Sâsânîlerden 6 bin kişiyi öldürmüştür.⁶⁹ Mübalağalı rakam vermeyi rivayetlerin tarzı haline getiren bu kaynaklara göre,

⁴⁹İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/13. (Buna göre bunlar zincirle birbirine bağlı olduğundan biri düşünce ona bağlı olanlar da uçurumdan düşüyordu. Halbuki el-Ezdî'ye göre, bu savaşta en fazla 30 bin kişi zincirle birbirine bağlanmıştı. bkz. el-Ezdî, *Futûh*, 198.)

⁵⁰Halife, *Tarih*, 130; Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Târih-u'l-Ya'kûbî*, Farsçaya çev. Muhammed İbrahim Ayetî (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395), 2/23.

⁵¹Vâkîdî, *Futûhu's-Şam*, 2/14; Ya'kûbî, *Tarih*, 2/37

⁵²İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/54

⁵³Taberî, *Tarih*, 3/604; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/327.

⁵⁴İbn A'sem, *Futûh*, 185

⁵⁵Ezdî, *Futûh*, 257.

⁵⁶İbn A'sem, *Futûh*, 50.

⁵⁷Taberî, *Tarih*, 3/245, 352; İbn Kesîr, *Bidâye*, 6/345.

⁵⁸Taberî, *Tarih*, 3/357-358; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/238.

⁵⁹İbn Kesîr, *Bidâye*, 9/516.

⁶⁰Taberî, *Tarih*, 3/374; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/241; İbn Kesîr, *Bidâye*, 9/526.

⁶¹İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/236.

⁶²İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/236; İbn Kesîr, *Bidâye*, 6/346.

⁶³Taberî, *Tarih*, 3/449.

⁶⁴İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/243.

⁶⁵Taberî, *Tarih*, 3/380; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/244.

⁶⁶İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/269.

⁶⁷Taberî, *Tarih*, 3/384; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/245; İbn Kesîr, *Bidâye*, 9/535.

⁶⁸İbn A'sem, *Futûh*, 96-97.

⁶⁹Taberî, *Tarih*, 3/455, Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Farsçaya çev. Ebu'l-Kasım Pâyende (Tahran: İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396), 2/665; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/278; İbn Kesîr, *Bidâye* 7/28.

Buveyb Savaşı'nda da 100 bin İranlı öldürülmüştür.⁷⁰ Öyle ki bu savaşa "A'sar" ismi verilmiştir. Çünkü rivayete göre 100 Müslümandan her biri karşı taraftan 10'ar düşman öldürmüştür.⁷¹

2.2. Hz. Ömer Dönemi'ndeki Kâdisiye, Celûla ve Nihâvend Savaşları Bağlamında Verilen Rakamlar

İslâm tarihi kaynaklarının aktarımına göre Hz. Ömer döneminde meydana gelen Kâdisiye (14/636), Celûla (16/638) ve Nihâvend (21/642) Savaşları, Irak-İran fetihlerinin seyrinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu savaşlar neticesinde Sâsânîler nihâî yenilgiye uğradığı gibi, Irak-İran coğrafyası kalıcı bir şekilde Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Söz konusu hadiseler bağlamında verilen rakamların otantikliği makalemizin üçüncü örnek olayı olarak ele alınacaktır.

Hiç şüphesiz, İslam tarihi kaynaklarının Irak-İran fetihleri bağlamında üzerinde en çok durduğu savaş, Kâdisiye Savaşı'dır. Sâsânî ordusunu çok kalabalık gösteren kaynakların her iki ordudaki asker sayısına ilişkin verdiği rakamlar yine birbiri ile çelişmektedir. Kâdisiye Savaşı'na katılan Müslümanların sayısında ihtilaf olduğunu belirten Taberî, Müslümanların toplam sayısını 30 bin küsur olarak vermektedir.⁷² Hz. Ömer'in 20 bin kişilik bir orduyu Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Irak'a sevk ettiğini belirten Dîneverî de Müsennâ'nın ordusunun da ona katıldığını belirtmektedir⁷³ ki kaynaklar Müsennâ'nın ordusunu 16 bin⁷⁴ veya 8 bin kişi⁷⁵ olarak vermektedir. Bu bilgi ölçü alındığında Müslüman ordusu 28 bin veya 36 bin askere ulaşmaktadır. Suriye'den gelen 6 bin kişilik yardımcı kuvvet ile beraber Müslümanlar 42 bine ulaşmış olmalıdır. Yine kaynaklar Müslümanların sayısını 6-7 bin,⁷⁶ 9-10 bin,⁷⁷ 8-9 bin, 30 bin, 36 bin,⁷⁸ 60 bin,⁷⁹ veya 88 bin kişi⁸⁰ olarak vermektedirler.

Bahse konu kaynaklara göre Sâsânî ordusu 120 bini yaya, 30 bini atlı olmak üzere 150 bin,⁸¹ 30 fil, 120 bin asker,⁸² bağlı kuvvetler ile birlikte 200 bin,⁸³ 240 bin,⁸⁴ 70 fil ile donatılan 40 veya 60 bin asker,⁸⁵ yerel kuvvetler hariç 60 bin,⁸⁶ 60 bin, 80 bin ve 200 bin kişi olarak verilmektedir.⁸⁷ Sayıca İranlıları Müslümanlardan daha az gösteren Mes'ûdî'ye göre ise Sâsânîler 60 bin kişidir.⁸⁸

Kâdisiye Savaşı'nda her iki taraftan öldürülen asker sayısına ilişkin verilen rakamlar da abartılı, müphem ve çelişkilidir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla 4 gün süren savaşta ilk iki gün Sâsânîlerin nispi üstünlüğü söz konusu iken, üçüncü ve dördüncü günde, Suriye'den dinlenmiş destek birliklerinin gelmesinin de etkisiyle savaş Müslümanların zaferiyle neticelenmiştir. Müelliflerimiz savaşın ilk iki gününde verilen kayıpları ekseriyetle sükût ile geçiştirmektedirler. İlk dört günde iki tarafın "çok fazla" kayıp verdiğini belirten İbn A'sem, İranlıların beşinci günde 10 bin kayıp verdiğini belirtmektedir.⁸⁹ Müslümanların 1.500 kayıp verdiğini belirten Mes'ûdî, İranlıların 30-40 bin kayıp verdiğini,⁹⁰ Makdisî ise öldürülen İranlılardan dolayı meydanın kan gölüne döndüğünü belirterek Müslümanların 2.500 kayıp

⁷⁰Ahmed b. Davûd ed-Dîneverî, *el-Ahabârü't-Tivâl*, thk. Abdulmun'im Amir (Kahire: Daru İhyai'l-Kutubu'l-Arabî, 1960), 115; Taberî, *Tarih*, 3/467; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Umem*, 1/201-205-206; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/ 280-281; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/29,31.

⁷¹Taberî, *Tarih*, 3/468; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/281.

⁷²Taberî, *Tarih*, 3/487; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/289.

⁷³Dîneverî, *Ahbâr*, 119.

⁷⁴Taberî, *Tarih*, 486;

⁷⁵İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/288.

⁷⁶Halife, *Tarih*, 131.

⁷⁷Belâzûrî, *Futûh*, 252; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 1/211.

⁷⁸İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/36, 38, 43.

⁷⁹İbn A'sem, *Futûh*, 105-106.

⁸⁰Mes'ûdî, *Murûc*, 1/669.

⁸¹İbn A'sem, *Futûh*, 105-106.

⁸²Belâzûrî, *Futûh*, 252; Taberî, *Tarih*, 3/535; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/235,294; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 1/211.

⁸³Taberî, *Tarih*, 3/505; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/38.

⁸⁴İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/39.

⁸⁵Halife, *Tarih*, 131.

⁸⁶Makdisî, *Tarih*, 5/171.

⁸⁷İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/38, 43.

⁸⁸Mes'ûdî, *Murûc*, 1/669.

⁸⁹İbn A'sem, *Futûh*, 106-113.

⁹⁰Mes'ûdî, *Murûc*, 1/674-676.

verdiğine işaret etmektedir.⁹¹ Başka kaynaklara göre Müslümanlar 8.500, Sâsânîler ise sadece son iki günde 20 bin kayıp vermiştir.⁹² İbn Kesîr ise Sâsânîlerin Kâdisiye’de 20 bin, Müslümanların da 2.500 kayıp verdiğini belirtmektedir.⁹³ Vâkıdî’nin bu savaşta Müslümanların sadece 89 kayıp verdiği şeklindeki rivayetini⁹⁴ ise kayda değer bulunmamaktadır. Zira iki taraftan yaklaşık 80-90 bin kişinin savaştığı ve 4 gün süren bir savaş için bu rakam gerçekçi görünmemektedir.

Irak-İran fetihleri çerçevesinde meydana gelen en önemli ikinci savaş ise Celûlâ Savaşı’dır. Kaynaklar, 16/638 yılında meydana gelen Celûlâ Savaşı’nda Müslümanların sayısını 10 bin⁹⁵ veya 12 bin kişi olarak vermektedir.⁹⁶ Müslümanları 24 bin, İranlıları 80 bin kişi olduğunu belirten İbn A’sem⁹⁷ dışındaki müellifler, bu savaşa katılan İranlıların sayısı hakkında bilgi vermemektedirler. Ancak 100 bin İranlının öldürüldüğünü ve ölü sayısının fazlalığından dolayı bu savaşa Celûlâ (büyük felaket) isminin verildiğine işaret etmektedirler.⁹⁸ Ya’kûbî ise bu savaşta İranlıların “çok fazla” kayıp verdiğini belirtmekle yetinmektedir.⁹⁹ Öyle ki bu savaşta çok sayıda İranlı kadın cariye edilerek kendileriyle cinsel ilişkiye girildiğinden Hz. Ömer “Allah’ım ben Celûlâ esirlerinin çocuklarından sana sığınırım” demiştir.¹⁰⁰

Fetihlerde oynadığı önemli rol nedeniyle İslâm tarihçilerince “Fethu’l-Futûh” diye isimlendirilen Nihâvend Savaşı, Kâdisiye’den sonraki en önemli savaştır. Mübalağalı istatistikler burada da görülmektedir. Bunlara göre Nihâvend Savaşı’nda 70 fille desteklenen Sâsânî kuvvetleri 150 bin,¹⁰¹ 60 veya 100 bin¹⁰² veya “sayılamayacak kadar çok” kişidir.¹⁰³ Müslümanlar ise bu savaşta 30 bin¹⁰⁴ veya “30 binden fazla”¹⁰⁵ kişidir.

Rivayete göre Nihâvend Savaşı’nda içi alevle dolan hendeklerde 80 veya 100 bin, savaşta da 30 bin olmak üzere İranlılardan 110-130 bin kişi etkisiz hale getirilmiştir.¹⁰⁶ Kılıçla öldürülenler haricinde ateşte 100 bin İranlının öldürüldüğünü, çok az İranlının kurtulduğunu ileri süren kaynaklar,¹⁰⁷ üç gün süren savaşta kanın su gibi aktığını, vadi ve ovaların ceset yığınları ile dolduğunu bildirmektedirler.¹⁰⁸ Mes’ûdî, “çok kalabalık” olan İranlıların “çok fazla” kayıp verdiğini,¹⁰⁹ Makdîsî de İranlıların, “sayısını sadece Allah’ın bilebileceği kadar çok” kayıp verdiğini iddia etmektedir.¹¹⁰ Taberî’ye göre de Sâsânîlerin büyük kayıplarına karşın Müslümanlar “çok az sayıda” kayıp vermiştir.¹¹¹

3. Kaynaklarımızda Fetihler Bağlamında Verilen Rakamların Tahlil ve Tenkidi

Kuşkusuz, kalbinde Allah yolunda cihat ve şehadet arzusunu barındıran Müslümanlar, iki güzellikten birini (şehadet veya zafer) arzularak¹¹² sayı ve teçizat bakımından daha üstün olan düşman ordularıyla savaşmışlardır. Bu savaşlarda dini motivasyon sayesinde Müslümanların galip gelmesi de gayet normaldir. Paralı düşman askerlerinin manevî motivasyondan yoksun oluşu ise onların elini zayıflatmıştır. Kur’an’da da işaret edildiği gibi “...Allah’ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük

⁹¹Makdîsî, *Tarih*, 5/174.

⁹²Taberî, *Tarih*, 3/550; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/309, 313.

⁹³İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/44.

⁹⁴Vâkıdî, *Futûhu’s-Şam*, 2/178.

⁹⁵İbn A’sem, *Futûh*, 152.

⁹⁶Belâzûrî, *Futûh*, 260; Taberî, *Tarih*, 4/24-25; Makdîsî, *Tarih*, 5/178; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 1/232; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2/346; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/69.

⁹⁷İbn A’sem, *Futûh*, 152.

⁹⁸Halife, *Tarih*, 137; Taberî, *Tarih*, 3/604, 4/26; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 1/233; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2/346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/70.

⁹⁹Ya’kûbî, *Tarih*, 2/38.

¹⁰⁰Dîneverî, *Ahbâr*, 129.

¹⁰¹Taberî, *Tarih*, 4/122-123; İbn A’sem, *Futûh*, 229; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 243; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 2/392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/106.

¹⁰²Belâzûrî, *Futûh*, 296.

¹⁰³Makdîsî, *Tarih*, 5/180.

¹⁰⁴Taberî, *Tarih*, 4/136; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/112.

¹⁰⁵İbn A’sem, *Futûh*, 236.

¹⁰⁶Taberî, *Tarih*, 4/136.

¹⁰⁷Taberî, *Tarih*, 4/132; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, 1/251; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/110.

¹⁰⁸İbn A’sem, *Futûh*, 248-249.

¹⁰⁹Mes’ûdî, *Murûc*, 1/681.

¹¹⁰Makdîsî, *Tarih*, 5/182.

¹¹¹Taberî, *Tarih*, 4/135.

¹¹²İbn A’sem, *Futûh*, 153.

*topluluklar vardır...*¹¹³ Keza, Bizanslı casusun efendisine rapor ettiği gibi “gecelelerini ibadetle geçiren, gündüzleri ise oruçlu”,¹¹⁴ “geceleleri âbid, gündüzleri savaşçı veya aslan olan”¹¹⁵ veya Hâlid b. Velîd’in Irak fetihlerinde İranlı muhatabına söylediği gibi “...kâfirlerin yaşamayı arzuladığı gibi, ölüme (şehadet) susamış Müslümanların...”¹¹⁶ İslâm’dan aldıkları ilham ile savaşlarda olağanüstü cesaret ve gayret sarf ettiklerini söylemek izahtan varestedir.

Bu çalışma hiçbir suretle, Müslümanların fütuhattaki cesaret, fedakârlık, gayret ve emeklerini küçümseme veya görmezden gelme peşinde değildir. Burada açıklığa kavuşturulmak istenen temel husus, fetih hareketlerinin bazılarının iddia ettiği gibi “çok kanlı” geçmediğini, esasen fütuhattaki düşman ordularının da –kaynaklarda gösterildiği kadar- kalabalık olmasının dönemin tarihi gerçekleri ile bağdaşmadığı hakikatini ortaya koymaktır. Esasen, Hz. Ömer’in çizdiği strateji doğrultusunda, coğrafi fetihden önce kalplerin fethinin gayreti içinde olan Müslümanların “öldürme” peşinde olmadığını, fetih hadiselerinde Müslümanların, kaynaklarda ifade edildiği kadar “çok fazla insan öldürmediğini” açıklığa kavuşturmak.¹¹⁷

Şimdi bütün bu savaşlar bağlamında kaynaklarda geçen rakam ve sayısal değerlerin otantikliğini masaya yatıralım. İslâm tarihi kaynakları, bilhassa fetih hareketleri boyunca Sâsânî ve Bizans ordularını olduğundan çok daha kalabalık göstermişlerdir.¹¹⁸ Aynı eserler, düşmandan öldürülen veya esir edilen kişi sayısında da çok abartılı rakamlar vermişlerdir. İslam ordusundaki asker sayısına ilişkin verilen rakamların ise daha gerçekçi olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, olayı nakleden râvînin İslam ordusuna dair elinde gerçeğe yakın bilgilerin olmasından kaynaklanmış olmalıdır.¹¹⁹

Fetih hareketleri, o dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sâsânîlerin 26 yıllık kesintisiz ve yıpratıcı büyük savaşlarının (cenghâ-yı fersâyîşî) (603-628) hemen akabinde meydana gelmiştir. Kaynaklar, 26 yıllık bu savaşın Bizans ve İran’ı demografik, ekonomik, askerî ve siyasî açıdan çökerttiğini, onları askerlik hizmeti için gerekli insan kaynağından yoksun bıraktığını, askerî lojistiği zora soktuğunu özellikle vurgulamaktadırlar.¹²⁰ Bu hakikat, fetihlerde Müslümanlar karşısında konumlanan düşman orduları hakkında bizlere “kilit önemde” bir fikir vermektedir. Öte taraftan Bizans’ın, İranlılarla mücadele edebilmek için Hazar Türklerinden 40 bin kişilik askerî destek alması,¹²¹ İranlıların ise Avarlarla ittifak kurması,¹²² bu iki devletin fetihlerden hemen önce askerî güçlerinin ne kadar zayıfladığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Sâsânî vassal devleti Hire’nin, 602-603 yıllarında II. Hüsrev Pervîz tarafından yıkılması, İran’ın batı sınırlarını bedevi Araplara karşı savunmasız hale getirirken;¹²³ Bizans Vassal devleti

¹¹³*Kur’ân Yolu Meal-Tefsir*, çev. Hayreddin Karaman (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), el-Bakara 2/249.

¹¹⁴Vâkîdî, *Futûhu’s-Şam*, 1/149; İbn A’sem, *Futûh* 120; Ezdî, *Futûh*, 133; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/15.

¹¹⁵Taberî, *Tarih*, 3/418; Ezdî, *Futûh*, 85; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 2/261; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/7.

¹¹⁶Taberî, *Tarih*, 3/346, 370; İbn A’sem, *Futûh*, 51; Ezdî, *Futûh*, 59; İbn Kesîr, *Bidâye*, 9/513.

¹¹⁷Hz. Ömer’in fetih stratejisi için bkz. Turun, *İran’ın Fethi*, 90-95.

¹¹⁸Turun, *İran’ın Fethi*, 87-89.

¹¹⁹Fütuhattaki Müslüman askerler kabile esasına göre sayılmışlardır. Bazen kaynaklar, doğrudan her bir kabilenin kaç savaşçı ile fetihlere katıldığını belirtirken, bazen daha genel olarak Yemeni/Kahtânî ve Adnânî/Nizarî gibi genellemeler ile toplam savaşçı sayısına işaret etmişlerdir.

¹²⁰*The Chronicle of Theophanes Confessor*, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, İngilizceye Tercüme Cyril Mango- Roger Scott (Oxford: Clarendon Press, 1997), 466; İhsan Yârşatur, Huzûr-ı İrânîyân *Der Cehân-ı İslâm*, Fasçaya çev. Feridun Meclîsî, (Tahran: Murvarîd, 1381), 15; İhsan Yârşatur, *Tarih-i İnan Ez Sulûkiyân Ta Furûpâşî-yi Sâsânîyân*, Fasçaya çev. Hasan Enûşe (Tahran: Emîr Kebîr, 1380), 3/1, 269; Türec Deryâyî, *Sukût-ı Sâsânîyân: Fatihan-ı Hâricî, Mukâvemet-i Dâhilî ve Tasvîr-i Pâyân-ı Cehan*, Fasçaya çev. Mansure İttihadiye (Tahran: Neşr-i Tarih-i İnan, 1383), 59; Bertold Spuler, *Cehân-ı İslâm Der Doran-ı Hilafet*, Fasçaya çev. Kamer Âryân (Tahran: Sipehr, 1354), 47; Muhammed-i Muhammed Melâyirî, *Tarih ve Ferheng-i İnan Der Doran-ı İntikâl Ez Asr-ı Sâsânî Be Asr-ı İslâmî* (Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1375), 1/235; Walter Emil Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 39-40; Robert G. Hoyland, *In God’s Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire* (Newyork: Oxford University Press, 2015), 56-57; Aleksandr Aleksandroviç Vasilyev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 250-253; Gerorg Ostrogrosky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 92.

¹²¹*The Chronicle of Michael the Great*, Ermeniceden çev. Robert Bedrosian (New Jersey: Sources of the Armenian Tradition, 2013), 133; Hoyland, *Arab Conquests*, 94.

¹²²Vasiliev, *Bizans Tarihi*, 251.

¹²³Abdulhoseyn Zerînkûb, *Tarih-i İnan Ba’d Ez İslâm* (Tahran: Emîr Kebîr, 1383), 298; Melâyirî, *Asr-ı İntikâl*, 1/301; Nasır Râd, *Tarih-i Serzemîn-i İlam* (Tahran: İntişârât-ı Argânûn, 1374), 130-131; Caferîyân Resul, *Tarih-i Siyasî-yi İslâm – Tarih-i Hulefâ-* (Kum: Delil-i Mâ, 1382), 57; Keyûmers Mîrzâyî, “Berresi-yi Revâbit-ı Siyasî-yi Sâsânîyân ve İmâret-i Arabî-yi Hire Ez Âğâz Ta Sukût-ı İn İmâret”,

Gassanilerin de 613-614 yıllarında Sâsânîlerce ortadan kaldırılmış olması da¹²⁴ Suriye'deki Hıristiyan Arapların düzenli bir orduyu sevk ve idare etmesini zora sokmuştur.

İslâm tarihi kaynakları, Müslümanların kalabalık bir şekilde fütuhata başladığını haber vermektedir. Kaynaklar, ilk iki halifenin cihat çağrısı üzerine, Müslüman Arapların fetih hareketlerine katılmak üzere Medine'ye doğru kalabalık bir şekilde akın ettiklerini belirtmektedir.¹²⁵ Vâkidî Suriye fetihleri ile ilgili şöyle demektedir: "...Müslümanların başarılı olması ve ganimet elde etmesi üzerine Mekke, Hicaz ve Yemenliler Ahiret sevabı ve ganimet kazanmak için Şam'a gitmek üzere birbirleri ile yarışa giriştiler."¹²⁶ Benzer ifadeler kullanan Belâzûrî'ye göre de orduları Suriye'ye sevk eden Hz. Ebubekir'in Mekke, Taif, Yemen, Hicaz'daki kabileleri askere çağırması üzerine, Araplar dört bir yandan Medine'ye gelmişlerdir.¹²⁷ Keza başka kaynaklar da ilk iki halifenin çağrısı üzerine Arap kabilelerinin Irak ve Suriye'ye akın ettiklerine işaret etmektedirler.¹²⁸

Hıristiyan ve Mecûsî kaynaklarından da Müslümanların kalabalık bir şekilde fetihlere giriştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hıristiyan kaynakları, Seracenlerin (Araplar) çok kalabalık bir şekilde Suriye fetihlerine katıldığına işaret etmektedirler.¹²⁹ Keza Hûzistan Kroniğinin müellifi de "...Yezdgerd döneminde, deniz kenarındaki kum misali kalabalık bir şekilde İran'a saldıran İsmailoğullarının (Araplar) önünde hiçbir zırh, kalkan, duvar veya siperin duramadığını..." ifade etmektedir.¹³⁰ 3/9. asırda telif edilen Mecûsî bir kaynakta da şu ifadeler yer almaktadır: "...Yezdgerd padişah olunca 20 yıl hükümdarlık yaptı. O dönemde Araplar çok kalabalık bir şekilde İran'a saldırdılar. Yezdgerd'in onlarla savaşacak gücü yoktu. (Bu nedenle) o, Horasan ve Türkistan'a kaçtı. O, oradan at, adam ve yardım istedi. ..." ¹³¹ Bu kaynaklar, Müslümanların kalabalık bir şekilde fetihlere katıldığını bildiren İslam tarihi kaynaklarını teyit etmektedirler. Bu veriler ışığında fetih hareketlerinde cihat, şehadet ve ganimet dürtüsü ile hareket eden Müslümanların sayısının, 26 yıllık savaşta her açıdan yıpranan Bizans ve İranlılara oranla onlarca kat az olmadığını söylemek mümkündür.

Suriye fetihlerinde Müslümanlara karşı savaşan Bizans ordusunun asker sayısı hakkında bir fikir sahibi olmak için Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklar ile bu kaynaklar üzerinde çalışma yapan araştırmacıların verdiği rakamlara da bakmakta fayda vardır. Bizans Vakanüvisi Theophanes (758-818) Mûte Savaşı'ndaki asker sayısı hakkında bilgi vermemesine rağmen, Müslümanların bu savaşta üç komutanı ile birlikte askerlerinin büyük bir kısmını kaybettiğini iddia etmektedir.¹³² Halbuki İslâm tarihi kaynaklarına göre Müslümanlar sadece 8 veya 12 şehit vermiştir. Hz. Ebubekir dönemindeki savaşta (Ecnadeyn?) Bizans ordusunu 300 kişi olarak gösteren Theophanes,¹³³ Hz. Ömer dönemindeki Suriye fetihleri için Bizanslıları 40 bin veya 80 bin olduğunu belirtmektedir.¹³⁴ Nikephoros (ö. 811 veya 815) ise Suriye fetihlerinin detayı ve ordudaki asker sayısı hakkında bilgi vermemektedir.¹³⁵ Sebeos (ö. VII. yüzyıl) ile Süryani kronikçi Mikail'e göre ise fetih sırasında Bizanslılar 70 bin kişidir.¹³⁶ Siirt Kroniğinin müellifine göre ise Müslümanların özverisi ve başarısı hakkında rapor alan Heraklius, bu durumu Allah'ın İsmailoğullarına bir vaadi olarak değerlendirip direnmenin bir fayda sağlamayacağı kanaatine varmış ve

Tarih Der Ayine-i Pejûhiş 8/3 (Güz-1390), 87-108; Kûroş Salihî, "Nakş-ı Zaman ve Mekân Der Eserpezirî-yi Dihkânân Ez Futuh-ı İlsamî," *Tarih-i İran* 5/63 (Kış-1388), 130-160.

¹²⁴Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/397-398.

¹²⁵Vâkidî, *Futûh*, 1/62; Belâzûrî, *Futûh*, 249; Taberî, *Tarih*, 3/389-391, 486; İbn A'sem, *Futûh*, 61.

¹²⁶Vâkidî, *Futûhu's-Şam*, 1/61, 101.

¹²⁷Belâzûrî, *Futûh*, 1/111.

¹²⁸Ya'kûbî, *Tarih*, 2/12; Ezdî, *Futûh*, 6-7; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/31.

¹²⁹Theophanes, *Cronicle*, 470.

¹³⁰*Rûydâtnâme-i Hûzistân -Rivâyetî Ez Âherîn Sâlhâ-yı Pâdîşâhî-yi Sâsânî-*, Farsçaya çev. Hudâdâd-ı Rızahânî (Tahrân: Hikmet-i Sîna, 1395), 89.

¹³¹Ferenbeğ-i Dâdeğî, *Bundehiş*, Farsçaya çev. Mihrdâd Behâr (Tahrân: Tûs, 1395), 141; Mihrdâd Behâr, *Pejûhiş Der Esâtîr-i İran* (Tahrân: Agâh, 1391), 186.

¹³²Theophanes, *Cronicle*, 466.

¹³³Theophanes, *Cronicle*, 467.

¹³⁴Theophanes, *Cronicle*, 467-468.

¹³⁵Nikephoros Patriarch of Costantinople, *Short History*, İngilizceye çev. Cyril Mango (Washington: Dumbarton Oaks, 1990), 186-187.

¹³⁶Sebeos, *Heraklius Tarihi*, çev. Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2020), 89; The Chronicle of Michael, 136.

pasif bir direniş sergilemiştir.¹³⁷ İslâm tarihi kaynakları da Müslümanların fedakârlık ve kararlılığını gören Heraklius'un, Yermük Savaşı'ndan sonra daha fazla inat etmeden istemeyerek de olsa Suriye'ye veda ettiğini bildirmektedirler.¹³⁸

Esasen fetihler, İran-Bizans barışının imzalandığı bir ortamda başlamıştır. Bilindiği gibi 26 yıl süren İran-Bizans savaşında İran'ın mağlup olması üzerine 8/628 yılında iki devlet arasında barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, İran kutsal haçı iade edecek, ayrıca her iki taraf da savaş esnasında ele geçirdikleri topraklardan çekileceklerdi.¹³⁹ Batılı kaynaklar Heraklius'un, Bizans'ın Sâsânîlere karşı kazandığı zaferi kutlamak, İranlıların iade ettiği kutsal haçı Kudüs'teki yerine bırakmak ve hacetmek üzere 8/629 yılında Suriye'de bulunduğu işaret etmektedirler.¹⁴⁰ İşte tam da İran-Bizans barışının sağlanmasından bir yıl sonra meydana gelen Mûte Savaşı esnasında (8/629) hac ibadeti için bölgede bulunan Heraklius'a¹⁴¹ 200 bin kişilik bir ordunun eşlik etmesi makul ve olası görünmemektedir. Çünkü o dönemin şartlarında 200 bin kişilik bir ordunun lojistiğini sağlamanın zorluğu yanında, barışın hâkim olduğu bir ortamda bu büyüklükte bir orduyu hazır kıta bekletmenin bir izahı da olmasa gerekir.

Kuşkusuz, Bizans ile Sâsânîlerin, 26 yıllık savaşının son yıllarındaki asker sayıları, bu iki devletin ordularının fütuhattaki rakamlarının sahihliği hakkında da bizlere fikir verecektir. İranlıların bu savaşta 40 bin kişi olduğunu belirten Theophanes, Bizans ordusuna ilişkin rakam zikretmemektedir.¹⁴² Sebeos'a göre ise Heraklius'un 30 bin askeri vardı.¹⁴³ Ancak kronik yazarlarının aktardıklarından Bizanslıların, Sâsânî başkomutanı Şehrberâz'ı yanına çekmek suretiyle İranlıları nihai yenilgiye uğrattığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Nitekim Sâsânî tarihi uzmanlarına göre de İran'ın 8/628'de Bizans'a karşı yenilmesinin temelinde Şehrberâz başta olmak üzere İranlı bazı soylu ailelerin Bizanslılar ile yaptığı iş birliği yatmaktadır.¹⁴⁵ Dolayısıyla Bizans'ın Sâsânîlere karşı galip gelmesinin, ordusunun çok kalabalık olması ile hiç bir ilgisi yoktur. Hoyland'a göre de 5 bini Bizanslı, 40 bini Hazarlar olmak üzere Rumlar toplamda 45 bin askerden müteşekkil idi.¹⁴⁶ Ayrıca Bizanslılara destek güç olarak gelen Hazarların da 627 yılında ülkelerine döndüklerini¹⁴⁷ ifade etmek gerekir.

Çağdaş araştırmacıardan Kaegi, Bizans ordusunun Suriye fetihlerinde 10-20 bini Bizanslı, 15-20 bini de Hıristiyan Arap olmak üzere yaklaşık 30-40 bin,¹⁴⁸ de Geoje ise 80 bin kişilik bir askerî güç¹⁴⁹ ile Müslümanlara mukavemet ettiğini belirtmektedir. Bizans tarihçisi Otrogorsky, ordudaki asker sayıları hakkında herhangi bir rakam vermezken,¹⁵⁰ Vasiliev'e göre ise -Hıristiyan Arap güçleri dâhil- Bizans ordusu Suriye-Filistin fetihleri sırasında 27 bin askerden oluşan Müslüman ordusundan daha azdır.¹⁵¹

Suriye fetihlerinde Bizanslıların kayıpları noktasında Hıristiyan kaynaklar da birbirinden çok farklı bilgiler vermektedir. Hûzistan Kroniği, Bizanslıların 10 bin¹⁵² veya 100 bin kayıp verdiğini

¹³⁷ *et-Tarihu es-Siirdî*, thk. Adday Şir (İstanbul: Ma'had Turasil Kurdî, 2010), 197-198.

¹³⁸ İbn A'sem, *Futûh*, 149; Ezdî, *Futûh*, 133, 213.

¹³⁹ *Rûydâtnâme-i Hûzistan*, 84-85; Sebeos, *Heraklios Tarihi*, 80-82, 85; Theophanes, *Cronicle*, 457-458; Vasiliev, *Bizans Tarihi*, 252; Pîrniyâ, Hasan, *Tarih-i İran-ı Bâstân* (Tahran: İntişârât-ı Nigâh, 1391), 225; Seyyit Şehmerdân, *Tarih-i Zertoştîyân Pes Ez Sâsânîyân* (Tahran: Çap-ı Rastî, 1360), 28; Celîlyân, Şehrâm, "Du Padişah Der Âstâne-yii Nabûdî-yi Sâsânîyân", *Tarih-i İran* 5/69 (Kış-Bahar-1390), 23-42.

¹⁴⁰ Sebeos, *Heraklios Tarihi*, 84-85; Theophanes, *Cronicle*, 457-458; Vasiliev, *Bizans Tarihi*, 252; Otrogorsky, *Bizans Tarihi*, 97.

¹⁴¹ Theophanes, *Cronicle*, 458. (Taberî ise Heraklius'un Yermük Savaşı yılında Hac ibadeti için bölgede bulunduğu işaret etmektedir. Bkz. Taberî, *Tarih*, 3/402).

¹⁴² Theophanes, *Cronicle*, 439.

¹⁴³ Sebeos, *Heraclius Tarihi*, 79.

¹⁴⁴ Theophanes, *Cronicle*, 452-458; 132-133; Michael, *The Cronicle Of Michael*, 136.

¹⁴⁵ Pîrniyâ, *Tarih-i İran*, 224; Melâyîrî, *Asr-ı İntikâl*, 1/269; Arthur Christensen, *İran Der Zaman-ı Sâsânîyân*, Farçsaya çev. Reşîd Yasmi (Tahran: Duniyâ-yı Kitâb, 1368), 639, 642; Kolesnikov, Ali İvanoviç, *İran Der Âstâney-i Sukût-ı Sâsânîyân*, Farçsaya çev. Muhammed Refik Yahyayî (Tahran: Kend ü Kâv, 1389), 161; Âbhîz, Ebu'l-Fadl, *Nakş-ı Hanedanhâ-yı Bozorg-ı Sâsânî Der Sukût-ı Devlet-i Sâsânî* (Meşhed: Meşhed Firdevsî Üniversitesi, Ali Şeriatî Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 1394), 161.

¹⁴⁶ Hoyland, *Arab Conquests*, 94.

¹⁴⁷ Otrogorsky, *Bizans Tarihi*, 96.

¹⁴⁸ Kaegi, *Islamic Conquests*, 39-41. (Kaegi'ye göre Müslüman Arap fetihleri sürecinde İtalya, Balkanlar, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Anadolu ve Ermenistan'ı yani bütün Bizans topraklarını koruyan Bizans ordusu 98-113 bin kişi aralığındadır.)

¹⁴⁹ Michael Jan de Geoje, *Mémoires Mémoire Sur La Conquête De La Syrie* (Leiden: Brill, 1900), 113.

¹⁵⁰ Otrogorsky, *Bizans Tarihi*, 102-106;

¹⁵¹ Vasiliev, *Bizans Tarihi*, 268.

¹⁵² *Rûydâtnâme-yi Hûzistan*, 90.

bildirmektedir.¹⁵³ Hoyland'ın aktardığına göre Süryani patrik Thomas the Presbyter kroniğinde Gazze yakınlarında meydana gelen savaşta (Yermük?) 4 bin fakir köylü öldürülmüştür.¹⁵⁴ Bizanslıların büyük bir yenilgi aldığını aktaran Mozarabic 754 Kroniği sayı vermezken, Mikail kroniğinde Bizanslıların Suriye fetihlerinde 40 bin,¹⁵⁵ Yermük Savaşı'nı anlatan başka bir Süryanice metinde ise 50 bin kayıp verildiği anlatılmaktadır.¹⁵⁶ Bu rakamların mütenakız olması bir yana, bunlar bütün Suriye fetihleri boyunca verilen kayıplardır. İslam tarihi kaynaklarına göre ise her bir savaşta düşman kayıpları neredeyse on binleri hatta yüz binleri aşmaktadır.

Yukarıda işaret edildiği üzere İslam tarihi kaynaklarında zikri geçen savaşlarda Müslümanların Bizanslılardan öldürdüğü iddia edilen asker sayısına ilişkin verilen rakamların da çok abartılı olduğunu ifade etmiştik. Ecnâdeyn Savaşı örneğinde 90-100 bin kişilik olduğu iddia edilen Bizanslıların 50 bin kayıp vermesi, buna mukabil Müslümanların sadece 450 şehit vermesi; Fihl Savaşı'nda 60-80 bin kişilik Bizanslıların 10-11 bin, hatta 80 bin kaybına karşılık, Müslümanların sadece 17 kayıp vermesi rasyonel görünmemektedir. Yermük Savaşı'nda ise yaklaşık 30 bin kişilik Müslüman orduya karşı savaşan 200-500 bin kişi arasında olduğu iddia edilen Bizans ordusundan 70 bin, 105 bin veya 150 bin askerın öldürülmesi, 100 bin kişinin esir edilmiş olması da mümkün görünmemektedir. Keza Suriye'de bu kadar ağır kayıp veren Bizanslıların, İfrikkiye fetihlerinde Müslümanlara karşı tekrar 120 bin kişilik bir ordu toplayabilmesi¹⁵⁷ mümkün müdür? Özellikle Mûte Savaşı örneğinde olduğu gibi 200 bin kişilik Bizanslıların yarım gün süren bir savaşta Müslümanlardan sadece 8-12 kişi şehit etmiş olmasını izah etmek zordur.

İddia edildiği gibi Bizanslıların Ecnâdeyn Savaşı'nda 50 bin kayıp vermesi durumunda kısa süre sonra vuku bulan Fihl Savaşı'na 80 bin kişilik bir askerî güç toplaması mümkün olmasa gerektir. Keza Fihl Savaşı'nda 80 bin kayıp veren bir ordunun aynı yıl meydana gelen Dımaşk kuşatmasında 60 bin¹⁵⁸ veya 80 bin kişilik bir ordu toplaması ihtimal dâhilinde değildir.¹⁵⁹ Kaldı ki el-Ezdî, Dımaşk kuşatmasında Heraklius'un, Humus ve diğer bölgelerden gönderdiği destek kuvveti ile Bizanslıların sayısının ancak 15 bine ulaştığını belirtmektedir.¹⁶⁰ Veya Dımaşk muhasarasında düşmandan bin kişi öldürülmesine rağmen Müslümanlardan bir can kaybının bile olmaması¹⁶¹ veya sadece 5 şehit vermesi mantıklı istatistikler değildir.¹⁶² Kuşkusuz Yermük'ten önce toplamda 150 bine yakın kayıp veren Bizans'ın, bir yıl sonra meydana gelen Yermük Savaşı'nda o dönemin şartlarında, 200-500 bin kişilik bir askerî güç toplamasının imkânı da yoktur.¹⁶³ Öte taraftan 30 bin kişilik bir Müslüman kuvvetinin, yarım gün süren bu çatışmalarda kendilerinden en az 10 kat büyük olan bir ordudan 50 bin, 100 bin kişiyi bir günde öldürmesi, bir o kadarını da esir etmesi makul görünmemektedir. Ayrıca yenilmekte olduğunu gören düşman ordusunun geri çekilme taktiğini hiç uygulamadığını düşünmek mümkün müdür? Çünkü Mûte Savaşı'nda toplu imha ile karşı karşıya kalan Müslümanların geri çekilmiş olması gibi, Bizans ve Sâsânîlerin de mağlubiyet esnasında geri çekildiğini veya askerlerin öldürülmemek için kaçtığını tahmin etmek zor değildir. Söz konusu iki devletin güçlü devlet geleneği, ordu disiplini ve askerî tecrübesi göz önünde bulundurulduğunda tezimizin haklılığı ortaya çıkacaktır. Kaldı ki Taber'nin rivayetinden bizzat Müslümanların, yenilen düşmanın kaçışına göz yumduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yermük Savaşı'nda

¹⁵³Rûydâtnâme-yi Hûzistan, 90, 101.

¹⁵⁴Hoyland, *Arab Conquest*, 42-43; Robert G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It* (New Jersey: The Darwin Press, 1997), 120. (Müslümanlar sivil köylüleri öldürmeyeceğine göre bu savaşta asker bulmakta zorlanan Bizanslıların, Çiftçileri orduya almış olması güçlü bir ihtimaldir. Bu durum bile Bizanslıların asker kaynağının ne kadar kısıtlı olduğunu göstermektedir.)

¹⁵⁵*The Chronicle of Michael*, 136.

¹⁵⁶Abdurrahman Acar, "Müslümanlarla Bizans Arasındaki Yermük Savaşı'nı Anlatan Süryanice En Eski Metin", *Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 73.

¹⁵⁷İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, 2/463.

¹⁵⁸Vâkıdî, *Futûh*, 50.

¹⁵⁹İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/119.

¹⁶⁰Ezdî, *Futûh*, 83-84.

¹⁶¹İbn A'sem, *Futûh*, 75.

¹⁶²Vâkıdî, *Futûh*, 1/33.

¹⁶³Öte taraftan Halife, Bizanslıların bu harekât esnasında Ebû Ubeyde ile barış yaptığını belirtmektedir. Bkz. Halife, *Tarih*, 127.

yenilip vadide kısırılan Bizans askerlerini tamamen imha etmek mümkün iken onlara yol açılmış ve geri çekilmelerine/kaçmalarına göz yumulmuştur.¹⁶⁴

Şimdi de Irak-İran fetihlerini aynı açıdan mercek altına alalım. İlgili dönemin dünya konjonktürü ve fetihlerin hemen öncesinde meydana gelen siyasî-askerî gelişmelerin arka planı göz önünde bulundurulduğunda Sâsânî ordularının da kaynaklarda geçtiği kadar kalabalık olmadığı net bir şekilde görülecektir. İran ordularının kalabalık olmadığı görüldüğünde, savaşlarda düşmandan öldürüldüğü iddia edilen asker sayısının da çok abartılı olduğu kendiliğinden anlaşılacaktır.

Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr'in rivayetlerine bakıldığında Hâlid b. Velîd, Irak fetihleri sırasında Sâsânîlerden çok fazla düşman askeri öldürmüştür. Ancak diğer tarihçilerin rivayetlerine göre, Irak toprakları ekseriyetle sulh ile fethedilmiştir. Örneğin Halife, Hâlid'in fetihlerine ilişkin ordudaki asker sayısı ve savaşlarda öldürülen kişilere ait rakamlar vermezken, Nehru'l-Mer'e, Meysan, Kesker, Zenderûd, Ulleys, Bârûsmâ, Hürmüzgerd, Nehru'l-Melik ve Hîre'nin barış ile fethedildiğine işaret etmektedir.¹⁶⁵ Hâlid'in Irak faaliyetleri çerçevesinde sadece Aynu't-Temr'deki çatışmadan söz eden Dineverî ise Hire'nin barış ile fethedildiğini zikretmektedir.¹⁶⁶ Keza bu kapsamda sadece Aynu't-Temr'in fethi ve Hâlid'in Suriye cephesinde görevlendirilmesine değinen Belâzûrî de onun Irak fetihleri hakkında başka da bir bilgi vermemektedir.¹⁶⁷ İbn A'sem de onun, sadece Ubulle, Hîre ve Aynu't-Temr fethinden söz etmektedir ki buna göre Übülle hariç diğer bölgeler sulh ile fethedilmiştir.¹⁶⁸

Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Hire'nin fethedilmesi ile "bekle gör" siyasetini izleyen mahalli hâkimler, Hâlid ile anlaşma yolunu seçmişlerdir. Kissu'n-Natif merzbânı Salubâ b. Nastûna ve Fırat dihkânı Zâd b. Bihiş,¹⁶⁹ Banikya ve Barusma merzbânı Câban¹⁷⁰ Hîre'nin fethinden sonra Müslümanlarla barış imzalayan mahalli idarecilerdir. Hâlid'in Irak fetihlerine çok özet bir şekilde değinen Makdisî'nin anlatımlarından da Hâlid'in Irak'ı çoğunlukla "sulh ile" fethettiği anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Bu verilerden hareketle Hâlid b. Velîd'in Irak fetihlerinin bazı kaynakların iddia ettiği kadar "kanlı" olmadığını ve "şiddet içermediğini" söylemek gerekir. Kanaatimizce Hâlid, Irak'a varmadan önce Müsennâ b. Harise Irak'ın sınır boylarını fethetmiş olmalıdır. Nitekim tarihçiler Müsennâ b. Harise'nin, Hâlid'in Irak cephesinde görevlendirilmesinden bir yıl önce Sâsânîlere akın düzenlediğini haber vermektedir.¹⁷² Bu durumda el-Âmilî'nin de işaret ettiği gibi Hâlid'in, Müsennâ'nın önceden fethettiği bölgelerde anlaşma imzalamak suretiyle¹⁷³ fetihlere resmîyet kazandırdığını söylemek mümkündür. Öte yandan Sâsânî tarihi uzmanı Zerrînkûb'un da haklı olarak belirttiği gibi büyük ihtimalle Hâlid, Irak'taki Hıristiyan Arapları te'dîb etmek ve mürted kabilelerin işbirlikçilerini hizaya getirmek amacıyla Irak'a gitmesine rağmen savaş, sonraki süreçlerde Sâsânî zayıflığının anlaşılması üzerine İran-Arap savaşına doğru evirilmiştir.¹⁷⁴ Nitekim Irak cephesinde "planlanan hedefler"e varan Hâlid'in hemen sonrasında Suriye cephesinde görevlendirilmesi de bunu göstermektedir.

Hâlid'in küçük çaplı ordusu ile her bir savaşta 10 bin, 30 bin veya 100 bin kişiyi öldüremeyeceği ise meselenin başka bir boyutudur. Araştırmaya konu ettiğimiz bazı kaynaklar Hâlid'in, Müsennâ'nın güçleri dâhil 18 bin kişi ile Irak fetihlerine başladığını belirtmektedirler.¹⁷⁵ Irak'tan Suriye'ye giden Hâlid'in askerlerini ikiye bölerek yarısını Irak'ta bıraktığı noktasında ise neredeyse bütün kaynaklar hemfikirler.¹⁷⁶ Ancak yukarıda 18 bin sayısını veren aynı kaynaklar, Hâlid'in Suriye cephesine sadece

¹⁶⁴Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Tarih*, 3/400.

¹⁶⁵Halife, *Tarih*, 118-119.

¹⁶⁶Dineverî, *Ahbâr*, 113.

¹⁶⁷Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, 111-115.

¹⁶⁸İbn A'sem, *Futûh*, 54.

¹⁶⁹Taberî, *Tarih*, 3/367-68; İbn A'sem, *Futûh*, 54; İbn Kesîr, *Bidâye*, 6/343,348.

¹⁷⁰İbn Kesîr, *Bidâye*, 6/343.

¹⁷¹Bkz. Makdisî, *Tarih*, 5/166.

¹⁷²Belâzûrî, *Futûh*, 238; İbn A'sem, *Futûh*, 47.

¹⁷³İ el-Kûrânî el-Âmilî, *Kıraatun Cedîde li'l-Fütûhâti'l-İslâmiyye* (Kum: Neşr-i Bakiyât, 1432), değişik sayfalar.

¹⁷⁴Zerrînkûb, *Tarih-i İran*, 295.

¹⁷⁵Örneğin bkz. Taberî, *Tarih*, 3/347; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 2/235; İbn Kesîr, *Bidâye*, 6/344.

¹⁷⁶Taberî, *Tarih*, 3/406, 408, 411; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 2/252.

300 veya 500 kişi ile gittiğini haber vermektedir.¹⁷⁷ Öte taraftan Belâzûrî'ye göre Hâlid, en zorlu savaşı olan Aynu't-Temr fethine sadece 500, 600 veya 800 kişi ile katılmıştır.¹⁷⁸ Vâkıdî, Hâlid'in 1500;¹⁷⁹ İbnu'l-Esir, 500, 600, 800, 6 bin veya 9 bin,¹⁸⁰ İbn Kesîr ise 900, 6 bin veya 9 bin kişi ile Suriye'ye hareket ettiğini belirtmektedir.¹⁸¹ Bu veriler Hâlid'in küçük bir ordu ile Irak seferine çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla dakik bir okumaya tabi tutulduğunda Hâlid'in en fazla 2-4 bin kişi ile Irak fetihlerine katıldığı söylenebilir. Bu nedenle –faraza Hâlid b. Velîd'in şiddet eğilimli ve acımasız olduğu kabul edilse bile-¹⁸² bir tarihçinin, Hâlid'in maksimum 4 bin kişi ile giriştiği fetihlerde bir yıl içinde sayıları 250 bini aşan kişiyi katlettiğini kabul etmesi gerçekçi değildir.

Esasen yukarıda Suriye fetihleri bağlamında yapılan değerlendirmelerin hepsi Irak-İran fetihleri için de geçerlidir. Hâlid'in Irak fetihleri sırasında 100-200 bin civarında askerini kaybeden Sâsânîlerin, Kâdisiye'de 150-200 bin kişilik güç toplaması mümkün değildir. Keza Kâdisiye'de 40 bin kayıp veren İranlıların, Celûla'da 100 bini aşkın orduyu toplaması, Celulâ'da bütün ordusu imha olan Sâsânîlerin, Nihâvend'te 150-200 bin kişilik bir ordu toplaması mümkün değildir. Bu noktada Mecûsî kaynakları iki tarafın orduları hakkında bilgi vermemekle birlikte, yukarıda geçtiği üzere “Arapların çok kalabalık bir şekilde İran'a saldırdığını, İran şahının direnmeye güç yetiremediğini” belirtmektedir. Hıristiyan kaynaklarına bakıldığında da İran ordusundaki asker sayıları 100 binleri aşmamaktadır. Örneğin Sebeos Sâsânîlerin, Yezdgerd'in 10. yılında –ki Nihâvend Savaşına tekabül etmektedir- yapılan savaşa 60 bin, Arapların ise 40 bin kişi ile katıldığını belirtmektedir.¹⁸³ Irak fetihlerinde, İranlıların yenildiğini belirten Hûzistan kroniğinin müellifi ise Kâdisiye Savaşı'nı tek cümle ile geçiştirmekte ve asker sayıları hakkında bilgi vermemektedir.¹⁸⁴ Ancak bu kronik de yukarıda geçtiği üzere Arapların “kum misali” kalabalık bir şekilde İran'a saldırdığını rivayet etmektedir.

İslâm tarihi, Hıristiyan ve Mecûsî kaynaklarının verdiği bilgiler bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda Suriye fetihleri sırasında Bizans ordusunun Hıristiyan Arap güçleri ile birlikte yaklaşık 45-60 bin civarında, Müslümanların ise yaklaşık 25-40 bin civarında olduğunu söylemek mümkündür. Keza Hz. Ömer döneminde yapılan Irak-İran fetihlerinde ise Müslüman Arapların 35-40 bin kişi ile katıldığı; Sâsânîlerin ise 50-70 bin kişilik bir güç ile mukavemet ettiği ifade edilebilir. Bu rakamların, “...Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener...”¹⁸⁵ âyetinin ruhuna da daha uygun düştüğü kanaatindeyiz. Dolayısıyla fetihler sırasında Bizans ve Sâsânî orduları Müslümanlardan kalabalık olmasına rağmen, bu fazlalık en çok bir buçuk, iki katı kadardır. Karineler, 30 yıldan fazla süren Irak-İran fetihleri boyunca Sâsânîlerden 20-30 bin, Suriye fetihlerinde de Bizanslılardan 10-15 bini aşkın düşmanın öldürülmediğini göstermektedir. Dolayısıyla bir tarihçinin, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihlerde kaynaklarda geçtiği şekliyle yüzbinleri hatta milyonları aşan insanın öldürüldüğünü kabul etmesi makul görünmemektedir.

4. Kaynaklarda Geçen Sayıları Tartışmalı Hale Getiren Hususlar

Savaşlardaki asker sayısı ve verilen kayıplara ilişkin verilen istatistiklerde kaynaklar arasında büyük bir uçurum vardır. Hatta çoğunlukla aynı kaynakta verilen rakamlar arasında bile bir “tutarlılık” yoktur. Dolayısıyla kaynakların verdiği sayısal değerlerin çelişkili olması, bu rakamları “tartışmalı” hale getiren ve bizleri belirtilen istatistiklerin doğru olmadığı sonucuna götüren önemli bir göstergedir. Bu durum, müelliflerin elinde bu hususta net veri, belge ve bilançoların olmadığını göstermektedir. Örneğin

¹⁷⁷Taberî, *Tarih*, 3/406, 408, 411; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/252.

¹⁷⁸Belâzûrî, *Futûh*, 114.

¹⁷⁹Vâkıdî, *Futûhu's-Sam*, 30, 36.

¹⁸⁰İbnu'l-Esir, *Kâmil*, 2/252.

¹⁸¹İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/26.

¹⁸²Suriyelerin, Ebû Ubeyde'yi Hâlid'e tercih ettiğini savunan Ezdî'ye göre, Hâlid b. Velîd sert ve katı tabiatlı biriydi. Bkz. Ezdî, *Futûh*, 91.

¹⁸³Sebeos, *Heraklius Tarihi*, 94.

¹⁸⁴*Rûydâtnâme-yi Hûzistan*, 89.

¹⁸⁵*Kur'ân Yolu Meal Tefsir*, çev. Hayreddin Karaman (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), el-Enfal 8/66.

Belâzurî, İstahr'da İranlılardan 40 bin veya 100 bin kişi öldürüldüğünü belirtirken,¹⁸⁶ İbn A'sem'e göre bu savaşa katılan İranlıların toplam sayısı 30 bindir.¹⁸⁷ Kaynaklar buna benzer çelişkili rakamlarla doludur. Öte yandan, bu hususlarda sayı bildiren tarihçilerin "söylendiğine" göre, "rivayete göre", "iddia edildiğine göre", "denildi ki", "yaklaşık", "...den çok"¹⁸⁸ gibi ifadeler kullanması, onların elinde bu konuda sağlam ve net sayıların olmadığını, hatta bizzat kendilerinin de bu bilgilere zımnen "şüphe ile" yaklaştığını gösteren diğer önemli bir karinedir. Bu nedenledir ki müellifler bazen net rakam ifade etmek yerine "büyük bir topluluk", "çok fazla sayıda" gibi muğlak ifadelerle konuyu geçiştirmişlerdir. Esasen, Halife ve Ya'kubî gibi tarihçilerin bu konularda sayı vermemesi,¹⁸⁹ el-Ezdî'nin de-çoğunlukla- net rakamlar vermekten imtina etmesi, onların bu bilgilere şüphe ile yaklaştığının işareti olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan, -Ma'sumî'nin de belirttiği gibi- düşman ordusundaki asker sayısını gösteren rakamların mahremiyetine rağmen, askerlerin kim tarafından ve nasıl sayıldığı ve ravilerin bu bilgileri hangi kaynaktan aldıkları gibi sorular cevap bekleyen önemli hususlardır.¹⁹⁰

Kuşkusuz rakamların dönemin siyasî, coğrafi, ekonomik, askerî ve demografik gerçekleri ile uyumlu olmayışı da verilen sayıların doğru olmadığını göstermektedir. Örneğin, Gassânî devletinin ortadan kaldırıldığı bir ortamda Suriye'deki Hıristiyan Arap kabilelerin 100 bin; 26 yıllık savaşın yıkıcı etkisindeki Bizans'ın ise 200-500 bin kişilik bir orduyu toplayamayacağı açıktır. Keza Sâsânîlerin de her savaşta 150-200 bin kişilik bir ordu toplayamayacağı izahattan varestedir. Çünkü dönemin şartları bunu imkânsız hale getirmektedir. Bundan daha önemlisi ise her savaşta orduları neredeyse "imha" olan düşmanın, kısa süre sonra bu askerleri nerelerden celp ettiği ve orduların lojistiğini nasıl sağladığı cevap bekleyen sorulardır. Aynı şekilde düşmanın, Müslümanların eline ganimet olarak düşen silah ve teçhizatı bir sonraki savaş için tekrar nerelerden temin ettiği de merak konusudur. Aynı şekilde Müslümanların her savaşın sonunda tutsak ettiği iddia edilen on veya yüz binlerce esirin işesini nasıl sağladığı hususu da cevap bekleyen önemli bir husustur.

Arapçada bin, 7 bin, 10 bin, 70 bin, 100 bin vd. ifadeler, kesretten kinayeyi (çokluk) ifade etmektedir. Muhtemelen müellif, Müslümanların 10 bin kişi ile giriştiği savaşta, düşmandan 100 bin kişinin öldürüldüğünü söylerken bu rakamın hakikatine inanarak söylememiştir. O, bununla esasen düşmanın Müslümanlardan daha çok kayıp verdiğini kastetmiş olmalıdır. İşte bu ifadelerin, günümüzde gerçek anlamıyla anlaşılması, meseleyi zora sokan başka bir husustur. Çünkü bu durum, modern araştırmacıyı fetih hareketlerinin "acımasız" ve "kanlı" olduğu veya "aşırı şiddet" içerdiği gibi yanlış değerlendirmelere sevk edebilmektedir. Yine tarih kitaplarında geçen "değirmen çalıştıracak kadar kanın akıtılması"¹⁹¹ gibi ifadeler gerçek bir durumdan ziyade mübalağaya işaret etmektedir. Nitekim esirlerin kanı ile hiçbir değirmenin çalıştırılmayacağı aşîkârdır. Ayrıca, kaynaklardan Resulullah'ın yöntemini esas alan fetih komutanlarının, zorunlu olmadıkça zeval vaktinden önce savaşa girişmedikleri anlaşılmaktadır.¹⁹² Bu durum, savaşların en fazla yarım gün sürdüğünü göstermektedir. İki-üç gün süren savaşlar ise son derece azdır. Dolayısıyla, yarım gün içinde Müslümanların kendilerinden onlarca kat kalabalık olan ordulardan yüzbinlerce kişiyi öldürmesinin de aklen mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Arap kabile asabiyetinin de rakamların abartılmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin el-Ezdî'nin rivayetleri esas alındığında, Suriye fetihlerinde ana rolü oynayanlar başta Ezd olmak üzere Yemen kabileleridir. Ona göre Adnânî kabileler Suriye fetihlerinde az rol almışlardır.¹⁹³ Seyf b. Ömer'in fetih ile ilgili rivayetleri göz önünde bulundurulduğunda ise Ahnef b. Kays liderliğindeki Temim kabilesine büyük roller verildiği görülecektir. Dolayısıyla Arap raviler, kabile mensuplarının cesaret ve fedakârlığını

¹⁸⁶Belâzurî, *Futûh*, 378.

¹⁸⁷İbn A'sem, *Futûh*, 280-281.

¹⁸⁸Vâkîdî, *Futûh*, 1/302; Ezdî, *Futûh*, 160; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 2/252, 255, 397; İbn Kesîr, *Bidâye*, 7/26; Makdîsî, *Bed' ve't-Tarih*, 5/184.

¹⁸⁹Bkz. Halife, *Tarih*, 115-122; Ya'kubî, *Tarih*, 2/11-60; Ezdî, *Futûh*, 116.

¹⁹⁰Ma'sumî, *Durustî-yi Erkam*, 129-130.

¹⁹¹Belâzurî, *Futûh*, 121; Taberî, *Tarih*, 3/356.

¹⁹²Dineverî, *Ahbâr*, 136; Belâzurî, *Futûh*, 297; Ya'kubî, *Tarih*, 2/28, Mes'ûdî, *Murûc*, 1/680; Makdîsî, *Tarih*, 5/182; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/317.

¹⁹³Bkz. Ezdî, *Futûh*, 195, 199-203.

övmek ve düşmanı küçümsemek amacıyla mümkün olduğu kadar düşman ordularını kalabalık gösterdikleri gibi, onlardan öldürülenlerin sayılarını aşırı bir şekilde abartmışlardır.¹⁹⁴

Peygamber (as) ve Hulefâ-yi Râşidîn'in komutanlarına verdikleri tavsiye ve emirler göz önünde bulundurulduğunda, fütihat esnasında kaynaklarda geçtiği kadar kişinin öldürülmediği kendiliğinden anlaşılacaktır. Orduyu Mûte'ye doğru yola çıkaran Hz. Muhammed (as), savaşmadan önce düşmanı İslam'ı veya cizye ödemeyi kabul etmeye çağırmalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca onlara çocuk, kadın, yaşlı ve dinî liderleri öldürmemelerini, ağaç, ekin ve evleri tahrip etmemelerini, emân isteyen düşmana güvenlik garantisi vermelerini emretmiştir.¹⁹⁵ Aynı yöntemi takip eden Halifeler de fetih ile görevlendirdikleri komutanlarına Allah'tan korkmalarını, bölge halkına iyi davranmalarını, onların gönüllerini kazanmalarını emretmişlerdir.¹⁹⁶ Hz. Ömer'in, komutanları sahabenin önde gelen kişileri arasından seçmeye riayet etmesi, komutanlara sahabeden müşavirler ataması, onları İslâm'ın esaslarına uymaya davet etmesi gibi durumlar, onun adaleti ikame etme çabasının bir ürünüdür. Tarihçiler, ordudaki asker sayısını verirken, savaşa katılan sahabeyi ayrıca zikretmişlerdir. Çünkü sahabe nesli, orduları komuta etmenin yanında, tebliğ, irşat ve rehberlik rollerini de üstlenmişlerdir.¹⁹⁷ Bu açıdan, hassasiyetle seçilen bu kadroların, büyük katliamlara imza attığını veya insan kıyımına göz yumduğu savunmak haksızlık olacaktır.

Sonuç

Klasik İslâm tarihi kaynakları, birçok konudaki sayı ve istatistikleri abartılı ifadelerle aktarmışlardır. Fetih dönemindeki savaşlarda düşman ordusundan öldürülen, esir edilen askerlere ilişkin istatistikler ile ordudaki asker sayısı da bu mübalağadan nasibini fazlasıyla almıştır. Fetihler, 603-628 yılları arasında 26 yıl devam eden Sâsânî-Bizans savaşının bıraktığı siyasî, askerî ve ekonomik tahribat ile Gassânî ve Hîre gibi vassal devletlerin ortadan kaldırıldığı bir süreçte başlamıştır. Bu arka plan, Bizans ve Sâsânîler'in asker sayısı itibarıyla İslâmî fetihlerde, kalabalık ordularla mukavemet etmesini imkânsız hale getirmiştir.

Kaynakların sağladığı sayısal veriler arasında büyük bir çelişki vardır. Bazen aynı kaynak, aynı savaşa katılan veyahut öldürülenlere ilişkin dört-beş farklı istatistik verebilmektedir. Öte yandan aynı hadiseyi ele alan kaynakların verdiği sayı ve bilançolar arasında da büyük çelişkiler vardır. Öyle ki kimi müellifler 4-5 bin rakamını telaffuz ederken, aynı olay hakkında başka müellifler 100 binleri aşan sayılar verebilmektedir. Savaşa katılan veya öldürülenlere ilişkin verilen rakamlar arasında büyük bir tenakuzun olması, bu sayıların doğru olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan istatistik veren tarihçilerin "söylendiğine" göre, "rivayete göre", "iddia edildiğine göre", "denildi ki", "yaklaşık", ve "...den çok" gibi ifadeleri, müelliflerin elinde net istatistiki verilerin olmadığını, hatta onların da zımnen bu bilgilere şüphe ile yaklaştığını göstermektedir.

Kuşkusuz verilen rakamların, ilgili dönemin askerî, coğrafi, ekonomik ve demografik yapısıyla uyumlu olmayışı, bu sayısal verilerin doğru olmadığını veyahut en azından tartışmalı olduğunu göstermektedir. Konu ile ilgili Hıristiyan ve Mecûsî kaynakları da ele alındığında düşman ordularının kaynaklarımızda abartıldığı kadar kalabalık olmadığı ve hatta Müslümanların da o dönemin konjonktüründe çok kalabalık bir şekilde fetihlere giriştiği net bir şekilde görülecektir.

Klasik İslam tarihi müellifleri, Arapçadaki mübalağa sanatının bir özelliği olarak binlerle ifade edilen değişik rakamları çokluğu (kesret) ifade etmek için kullanmışlardır. Hatta sayılardaki mübalağa neredeyse tarih kitaplarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kendi kabilesi ile Müslümanların cesaret ve fedakârlığını övmek ve düşmanı küçümsemek isteyen râvinin tutumu da bu mübalağalı rakamların kitaplara girmesinde çok etkili olmuştur.

¹⁹⁴Zerrînkûb, *Tarih-i İnan*, 283.

¹⁹⁵Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/758.

¹⁹⁶Vâkıdî, *Futûh*, 1/14; et-Taberî, *Tarih*, 3/483-484, 4/115; Mes'ûdî, *Murûc*, 1/659.

¹⁹⁷Turun, *İnan'ın Fethi*, 92.

Hız. Peygamber'in, Hulefâ-yi Râşidîn'in ve ashab-ı kirâmın söz ve fiillerine bakıldığında fetihlerde kaynaklarda iddia edildiği kadar düşmanın öldürülmediği kesinlikle anlaşılacaktır. Çünkü onların esas önceliği İslâm'ın ilkelerini muhatabına aktarmaktı. Dolayısıyla, Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihlerde kaynaklarda geçtiği şekliyle yüzbinlerce, hatta milyonlarca insanın öldürüldüğünü iddia etmenin ilmî bir zemini bulunmamaktadır. Genel İslâm tarihi ve fütûh kitapları bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında fetihlerde asıl olanın "sulh" olduğu, Suriye, Mısır, Irak ve İran topraklarının ekseriyetle sulh ile fethedildiği anlaşılacaktır. Bütün bu nedenlerden dolayı, Ma'sumî'nin de belirttiği gibi İslam tarihi kaynakları üzerinde araştırma yapacak kişinin sayı ve istatistikleri kullanırken son derece ihtiyatlı olması gerekir. Aksi takdirde söz konusu istatistiklerin tamamen doğru olduğu varsayımı üzerine yapılacak bir araştırma, kişiyi hatalı sonuçlara sevk edecektir. Hatalı netice ve yanlış değerlendirmeler ise hakikati yansıtmayan algıların oluşmasına sebebiyet verecektir.

Beyannâme

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Âbhîz, Ebu'l-Fadl. *Nakş-ı Hanedanhâ-yı Bozorg-ı Sâsânî Der Sukût-ı Devlet-i Sâsânî*. Meşhed: Meşhed Firdevsî Üniversitesi, Ali Şeriatî Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 1394.
- Acar, Abdurrahman. "Müslümanlarla Bizans Arasındaki Yermük Savaşı'nı Anlatan Süryanice En Eski Metin". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 70-76.
- Ağırakça, Ahmet. "Gassaniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/397-398. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Aksu, Levent. "Dünya'da ve Türkiye'de Nüfus Analizleri". *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (Eylül 2011), 219-309.
- Âmilî, Ali el-Kûrânî. *Kıraatun Cedîde li'l-Fütûhât-i İslâmiyye*. 2 Cilt. Kum: Neşr-i Bakiyât, 1432.
- Arslan, Ali. "Tarih ve Hadis İlimlerinde Tenkit Usulleri". *Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Ocak 2015), 53-78.
- Behâr, Mıhrdâd. *Pejûhîşî Der Esâtîr-i İnan*. Tahrân: Agâh, 1391.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l-Eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.
- Caferîyân, Resul. *Tarih-i Siyasî-yi İslâm -Tarih-i Hulefâ-*. Kum: Delil-i Mâ, 1382.
- Celîlîyân, Şehrâm. "Du Padişah Der Âstâney-i Nabûdî-yi Sâsânîyân". *Tarih-i İnan* 5/69 (Kış-Bahar-1390), 23-42.
- Christensen, Arthur. *İnan Der Zaman-ı Sâsânîyân*. Farçsaya çev. Reşîd Yasmî. Tahrân: Duniyâ-yı Kitap, 1368.
- Dâdegî, Ferenbeğ. *Bundeş*. Farçsaya çev. Mıhrdâd Behâr Tahrân: Tûs, 1395.
- De Geoje, Michael Jan. *Mémoires Mémoire Sur La Conquête De La Syrie*. Leiden: Brill, 1900.
- Deryâyî, Tûrec. *Sukût-ı Sâsânîyân: Fatihan-ı Hâricî, Mukâvemet-i Dâhilî ve Tasvîr-i Pâyân-ı Cehân*. Farçsaya çev. Mansure İttihadiye. Tahrân: Neşr-i Tarih-i İnan, 1383.
- Dineverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davûd. *el-Ahabâru't-Tivâl*. thk. Abdulmun'im Amir Kahire: Daru İhyâ'i'l-Kutubu'l-Arabî, 1960.
- Dûrî, Abdulaziz. "Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/386-387. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah. *Futûhu's-Şam*. Kalkuta: Baptist Mission, 1854.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hoyland, Robert. *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. Newyork: Osgord University Press, 2015.
- İbn A'sem, Ahmed b. Ali el-Kûfî. *el-Futûh*. Farçsaya çev. Muhammed b. Ahmed el-Herevî. 2 Cilt. Tahrân: İntişarât-ı İlmi ve Ferhengî, 5. Basım, 1392.
- İbnu'l-Esrî, Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil Fi't-Târih*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1997.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ali Şîrî. 15 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zuhrî. *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968.
- İbn Hişam, Abdülmelik b. Hişam el-Himyerî. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sika- İbrahim el-Ebyârî. Mısır: Mustafa el-Bâyî Yayınları, 1955.
- Kur'an Yolu Meal-Tefsir*. çev. Hayreddin Karaman. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Makdîsî, Mutahhir b. Tahir. *el-Bed' ve't-Tarih*. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Dînîyye, ts.
- Mîrzâyî, Keyûmers. "Berresî-yi Revâbit-ı Siyasî-yi Sâsânîyân ve İmâret-i Arabî-yi Hîre Ez Âğâz Ta Sukût-ı İn İmâret". *Tarih Der Ayine-i Pejûhiş* 8/3 (Güz-1390), 87-108.
- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *Tecaribu'l-Umem ve Te'âkibu'l-Himem*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003.
- Kaegi, Walter Emil. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Kolesnikov, Ali İvanoviç. *İran Der Âstâney-i Sukût-ı Sâsânîyân*. Farsçaya çev. Muhammed Refik Yahyayî. Tahran: Kend ü Kâv, 1389.
- Ma'sûmî, Muhsin. "Teemmülî Ber Durustî ve Dikkat-ı Âmâr ve Erkâm-ı Mevcûd Der Menâbı'ı Tarih-i İslâm". *Fasl-nâme-yi İlmî-yi Pejûhiş-yi Tarih Nıgerî ve Tarih Nıgârî* 2/78 (Yaz 1388), 125-143.
- Melâyirî, Muhammed-i Muhammed. *Tarih ve Ferheng-i İran Der Doran-ı İntikal Ez Asr-ı Sâsânî Be Asr-ı İslâmî*. 6 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1375.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin. *Murûcu'z-Zehab ve Meadinu'l-Cevher*. Farsçaya çev. Ebu'l-Kasım Pâyende. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1396.
- Nikephoros, Patriach of Costantinople. *Short History*. İngilizceye çev. Cyril Mango. Waşington: Dumbarton Oaks, 1990.
- Pîrniyâ, Hasan. *Tarih-i İran-ı Bâstân*. Tahran: İntişârât-ı Nıgâh, 1391.
- Râd, Nasır. *Tarih-i Serzemîn-i İlam*. Tahran: İntişarat-ı Argânûn, 1374.
- Rûydâtnâme-i Hûzistân - Rivâyetî Ez Âherîn Sâlhâ-yı Pâdişâhî-yi Sâsânî*. Farsçaya çev. Hudâdâd-I Rızahânî. Tahran: Hikmet-i Sîna, 1395.
- Okiç, Muhammed Tayyib. "İslâmiyette İlk Nüfus Sayımı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1958-1959), 11-20.
- Ostrogrosky, Gerorg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Salihî, Kûroş. "Nakş-ı Zaman ve Mekân Der Eserpezîrî-yi Dihkânân Ez Futûh-ı İlsamî". *Tarih-i İran* 5/63 (Kış-1388), 130-160.
- Saraç, Hüseyin. *Nüfus Politikaları ve İlahi Dinlerdeki Uygulama*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Sebeos. *Heraklius Tarihi*. çev. Z. Zühre İlkgelen. İstanbul: Ayışığı kitapları, 2020.
- Spuler, Bertold. *Cehân-ı İslâm Der Doran-ı Hilafet*. Farçaya çev. Kamer Âryân. Tahran: Sipehr, 1354.
- Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezîd. *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*. 11 Cilt. Beyrut: Daru't-Turâs, 2. Basım, 1387.
- Tarihu es-Siirdî*. thk. Adday Şîr. İstanbul: Ma'had Turasil Kurdi, 2010.
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. İngilizceye Tercüme Cyril Mango- Roger Scott. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- The Chronicle of Michael the Great*. Ermeniceden çev. Robert Bedrosian. New Jersey: Sources of the Armenian Tradition, 2013.
- Turun, Veysi. *Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî. *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî. *Futûhu's-Şâm*. 2 Cilt. Beyrût: Daru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Vasilyev, Aleksandr Aleksandroviç. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk. *Târih-u'l-Ya'kûbî*. Farsçaya çev. Muhammed İbrahim Ayetî. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1395.
- Yârşatır, İhsan. *Huzûr-ı İrânîyân Der Cehân-ı İslâm*. Fasçaya çev. Feridun Meclisî. Tahran: Murvarîd, 1381.
- Yârşatır, İhsan. *Tarih-i İran Ez Sulûkiyân Ta Furûpâşi-yi Sâsânîyân*. Farsçaya çev. Hasan Enûşe. Tahran: Emîr Kebîr, 1380.
- Zerrînkûb, Abdulhoseyn. *Tarih-i İran Ba'd Ez İslâm*. Tahran: Emîr Kebîr, 1383.